

¹⁴ Гусарев С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: монографія / С.Д. Гусарев. – К.: Знання, 2005. – 375 с.

¹⁵ Копейчиков В.В. Механизм советского государства: монографія / В.В. Копейчиков. – М., 1968. – 215 с.

Резюме

Галій М.С. Юридико-термінологічний зміст механізму захисту прав і свобод людини в діяльності Національної поліції України.

У статті надано юридико-термінологічну характеристику методологічних підходів наукового дослідження змісту механізму захисту прав людини Національною поліцією України. Здійснено термінологічний аналіз поняття «механізм захисту» у сфері забезпечення прав і свобод людини. На підставі такого термінологічного аналізу досліджено особливості діяльності працівників поліції, яка спрямована на захист прав і свобод людини, а також проаналізовано й узагальнено теоретичні засади і основні напрями удосконалення цієї діяльності.

Ключові слова: механізм захисту, права і свободи людини, Національна поліція України, забезпечення, безпека.

Резюме

Галій М.С. Юридико-терминологическое содержание механизма защиты прав и свобод человека в деятельности Национальной полиции Украины.

В статье рассмотрена юридико-терминологическая характеристика методологических подходов научного исследования содержания механизма защиты прав человека Национальной полицией Украины. Осуществлен терминологический анализ понятия «механизм защиты» в сфере обеспечения прав и свобод человека. На основании такого терминологического анализа исследованы особенности деятельности сотрудников полиции, которые направлены на защиту прав и свобод человека, а также проанализированы и обобщены теоретические основы и основные направления совершенствования этой деятельности.

Ключевые слова: механизм защиты, права и свободы человека, Национальная полиция Украины, обеспечение, безопасность.

Summary

Galii M. The legal-terminological content of the mechanism for the protection of human rights and freedoms in the activities of the National Police of Ukraine.

The article provides a legal-terminological description of the methodological approaches to the scientific study of the content of the mechanism for the protection of human rights by the National Police of Ukraine. Terminological analysis of the concept of “mechanism of protection” in the field of ensuring human rights and freedoms is carried out. On the basis of such terminological analysis, a special feature of the activities of police officers, aimed at protecting human rights and freedoms, was analyzed, and the theoretical principles and main directions of improvement of this activity were analyzed and generalized.

Key words: protection mechanism, human rights and freedoms, National police of Ukraine, security, security.

УДК 340.15(94)

О.Ю. ІВАНОВ

Олександр Юрійович Іванов, кандидат юридичних наук, старший викладач Національної академії Служби безпеки України

ІДЕОЛОГІЯ РОСІЙСЬКОГО ЕКСПАНСІОНІЗМУ ЯК ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН

У контексті сучасних викликів міжнародній безпеці та міжнародному правопорядку особливий інтерес становить зовнішня політика Російської Федерації (далі – РФ). Формування останньої нерозривно пов'язано з територіальною експансією, для ефективного здійснення якої в різні часи висувалися різноманітні ідеологічні концепції. Фахівці стверджують, що на сьогодні відбувається процес «нео- або постімперської модифікації» Росії¹, у зв'язку з чим слід констатувати повну або часткову спадкоємність державницької ідеології Московського царства, Російської імперії, радянської Росії та сучасної РФ. Саме тому без ретроспективного висвітлення формування геополітичної стратегії РФ крізь призму загальної історії становлення системи міжнародних відносин і міжнародного правопорядку вироблення дієвих правових і організаційних механізмів забезпечення чинної системи колективної безпеки видається вкрай проблематичним, залишаючись при цьому доволі нагальним.

Проведений історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що окремі аспекти історії формування ідеологічного підґрунтя російської експансії та її реалізації були предметом пильної уваги багатьох дослідників, починаючи з часів університетської науки Російської імперії та завершуючи сучасністю. Зокрема, за

імперських часів у контексті історії російської колонізації окремі питання щодо її ідеологічних основ порушував М. Любавський². Відомий славіст тих часів Ю. Венедін досліджував мовну політику російського царизму як один із напрямів експансії³. За радянських та пострадянських часів питання історичних витоків російської експансії та колонізації розроблялися здебільшого західними дослідниками (Н. Дейвіс, Д. Феннелл⁴ та ін.). Втім, на теренах СРСР широкого розмаху, особливо з настанням сторіччя російсько-турецької війни 1876–1878 рр., набули дослідження з історії слов'янських народів, де також опосередковано порушувалася проблематика російського експансіонізму (зокрема, у працях С. Богоявленського, М. Тихомирова, С. Нікітіна⁵ та ін.).

За доби незалежної України окремі аспекти російської загарбницької політики висвітлювались у різноманітних історичних та історико-правових дослідженнях у колі другорядних питань, а ідеологічне її наповнення частково розкривалося політологами (А. Бульвінським, М. Гнатюком, О. Кондратенком⁶ та ін.). Втім, системних досліджень історії становлення російського експансіонізму як цілісного явища не проводилось. Зокрема, незважаючи на прямий вплив його базових ідеологічних постулатів на еволюцію міжнародного правопорядку, а також національних правових систем окремих країн – об'єктів загарбницьких устремлінь Росії, історико-правових досліджень із цього приводу на вітчизняних теренах не проводилося.

На підставі викладеного вище **метою** пропонованої статті є висвітлення ідеологічних складників російського експансіонізму в контексті явищ історико-правової дійсності, які впливали на їх формування.

Квінтесенцією всіх ідеологічних постулатів російської експансії стала доба Російської імперії. Відомий історик української діаспори О. Субтельний підрахував, що на один день її існування в середньому припадало завоювання 80 км² нових земель. Загалом же, за розрахунками вченого, на початок Першої світової війни у 1914 р. територія держави становила 23,8 млн км², що практично в тисячу разів перевищувало територію Московського царства середини XV століття⁷. Промовистою є характеристика в російській історіографії цього періоду як часу приєднання «окраїнних земель». Так, аналіз історичних джерел засвідчує, що кожне своє завоювання росіяни трактували як «допомогу» тому чи іншому «єдиновірному православному» або братньому слов'янському» народів, його «звільнення від віковичного ярма», «повернення на батьківщину» і т.п. Спільним для всіх означених випадків було й те, що жодну із завойованих країн росіяни не розглядали в якості рівноправного партнера в міжнародних відносинах, а натомість лише оцінювали її стратегічне значення для зміцнення власного геополітичного становища та здобуття видимої економічної вигоди.

Формування Російської імперії супроводжувалося зростанням територіальної експансії, у результаті якої під російський контроль по чергово потрапляли різні прикордонні регіони. Більше того, період кінця XVIII – першої половини XIX ст., коли «тюрма народів» приєднала найбільше територій, у сучасній західноєвропейській історіографії прийнято називати «блискавичною експансією»⁸. У цей час російський царат, користуючись ослабленням Османської імперії, спрямовував свій політичний курс на причорноморські та середземноморські території, через які пролягали важливі торгові шляхи – насамперед це степова частина материкової України, Крим, Балкани. Успішна окупація Кримського ханства та його включення до свого складу в 1783 р. вселили в царських урядовців упевненість у такому ж безперешкодному освоєнні території Балкан.

Сучасна зовнішня політика РФ базована на концепції панславізму, котра зародилася ще за часів царської Росії. Розроблена в період правління Петра I, вона позиціонувала Російську імперію як «наріжний камінь усіх слов'ян» та «збирача» всіх слов'янських народів (зокрема тих, які раніше входили до складу Давньоруської держави) у єдину державу під російським скіпетром, розкриваючи її «цивілізаційну місію»⁹. Саме тому виникала необхідність у доведенні нібито спільного походження росіян і південнослов'янських народів, а також у формуванні у свідомості останніх образу російського монарха як їх визволителя з-під турецького і австрійського панування. Поширювалася також думка про те, що створення плеємної єдності слов'ян породжувало в них прагнення до культурного та політичного об'єднання з подальшим формуванням «єдиного всеслов'янського союзу», головувати в якому мали б росіяни, оскільки вони були єдиним слов'янським народом, який зміг зберегти свою незалежність. Прихильні до політичного курсу імперії поети і письменники також намагалися донести ці ідеї до своїх читачів. Такі твори, зокрема, містили яскраві описи пекельних мук померлих недругів росіян і противників їхніх ідей слов'янської єдності.

Відомий письменник Ф. Достоєвський стверджував: «Росія разом зі слов'янським світом і на чолі його скаже світові найвеличніше з коли-небудь вимовлених слів, і це слово буде заповіддю людського братерства... російська національна ідея – це, зрештою, всесвітнє братство всіх людей». По суті, це вичерпне формулювання сутності панславізму в прикладному аспекті, яке, за твердженням деяких дослідників, межує з расизмом. Більше того, у Москві та Санкт-Петербурзі в 1858 р. та 1868 р. відповідно було створено культурно-благодійні організації під назвою «Слов'янський комітет», які в 1877 р. об'єднались у Слов'янське благодійне товариство¹⁰.

Офіційно ці організації не були урядовими і жодним владним структурам не підпорядковувалися. Метою їх діяльності декларувалося сприяння розвитку і духовному єднанню слов'янських народів, які перебували у складі Османської імперії і Австро-Угорщини, через надання допомоги церквам, школам, проведення літературних заходів у слов'янських землях, допомога їм у випадках різного роду стихійних лих, кагастроф та ін. Проте аналіз матеріалів російської преси середини – другої половини XIX ст. свідчить про фактичну роль цих організацій в якості поширення ідеології панславізму серед населення південнослов'янських країн. Також у розсекречених матеріалах органів карального апарату самодержавства містяться агентурні

відомості щодо вербування представниками згаданих комітетів добровольців із числа російських підданих для участі у повстаннях балканських народів проти турецької адміністрації з тим, щоб у подальшому включити ці території до складу Російської імперії під виглядом добровільного приєднання¹¹.

Доволі своєрідним трактуванням слов'янської єдності відзначався словацький священнослужитель, політик і письменник Я. Колар. У 1824 р. він видав поему «Донька Слави», де також висунув своєрідний проект слов'янської єдності¹². Славою автор назвав вигадану богиню – покровительку всіх слов'ян. Різні народи ототожені з відповідними частинами тіла богині: голова – росіяни, тулуб – поляки, руки – чехи, серби та всі інші слов'яни на правобережжі Дунаю – ноги. Лужицькі серби, словенці та словаки ототожнювалися зі зброєю богині. «Нехай уся Європа падає на коліна перед цим кумиром, голова якого височіє над небесами, а ноги спираються на землю», – закликав Я. Колар. Також він підкреслював, що Слава поєднає в єдиний народ усі слов'янські племена, серед яких називав болгар, сербів, чехів, росіян і поляків. Ареал розселення слов'ян окреслювався від Босфору до Адриатики, який являв собою Всеславію – найбільшу та наймогутнішу монаціональну імперію у світі. Більше того, Я. Колар пророкував, що така могутність прискорить настання того моменту, коли слов'янство, подібно до річкового потоку, розліється по всьому світу. Через ліричні образи автор чітко дає зрозуміти, що утвердження та розвиток всесвітньої слов'янської єдності стануть можливими лише під егідою Росії, а будь-які спроби перешкодити цим процесам дістануть рішучий опір. Опосередковано проходить у творі також заснована на історичному досвіді ідея про те, що російське самодержавство самостійно не вдається до участі у збройних протистояннях із сильнішими суперниками, використовуючи для цього ідеологічно налаштовані слов'янські народи (зброя богині Слави).

Після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. в листуванні Катерини II та Йосипа II було вироблено так званий «грецький проект» (остаточна редакція розроблена в 1782 р.). Суть його декларувалась як вигнання османів із Європи та перерозподіл завойованих ними територій. Дунайські князівства відповідно до проекту мали утворити Дакію – буферну державу під егідою Російської імперії, яка би завадила західним державам і Османській імперії у просуванні до південно-східних російських кордонів. Автори проекту окремо наголошували на тому, що створювана держава «не може бути приєднаною ні до Росії, ні до Австрії»¹³. Поряд із тим висувалась ідея створення Грецької (Східної) імперії під головуванням представника російської династії правителів Романових. Втім, унія Російської імперії як такої з цією державою виключалась. Частина Сербії, Боснія і Далмація ставали російськими. Валахія і Молдова мали залишитися самостійними під управлінням православного (російського) монарха.

Головною метою проекту було фактичне забезпечення домінантного впливу Російської імперії у Південно-Східній Європі загалом і на Балканах зокрема. Так, не здобуваючи нових територій, росіяни одержували прямий вихід до Чорного і Середземного морів, а також політичний контроль над утвореними на місці османських завоювань суб'єктами. Російський вплив на Балканах передбачалося посилити ще й за рахунок того, що великі європейські держави розглядали «Грецький проект» як можливий дієвий засіб із нівелювання турецького впливу в регіоні. Пильність європейців щодо російських експансіоністських намірів знижувалась ще й за рахунок того, що проект декларував відновлення незалежності Греції як колиски античної цивілізації.

Уже на той час панславізм визнавали загрозою світопорядку і великі європейські держави. Серед них була і Австро-Угорщина, у межах території якої проживала значна кількість сербів. У ході спілкування з представниками цього етносу з підросійських земель вони охоплювались російською пропагандою і готувалися до повстання проти австрійського уряду. Готуючись до контрпропаганди, імператор ініціював початок наукового дослідження проблематики походження слов'ян. Так, відомий філософ, математик і, як виявилось, історик Г. Лейбніц у ході вивчення цієї проблематики висунув гіпотезу про різне походження слов'ян і росіян. Перші, на його думку, походили від племені сарматів, а другі – від роксолан¹⁴. Сучасна історична наука вважає обидва цих племені учасниками процесів консолідації східнослов'янських племен. Однак у контексті аналізованої епохи висновки Г. Лейбніца мали вкрай важливе стратегічне та ідеологічне значення і чи не вперше слушно засвідчували розрізнене походження слов'янських племен і російського етносу.

Поряд із псевдоісторичним обґрунтуванням спільного слов'янського походження росіян та південнослов'янських етносів роль доволі дієвого інструмента русифікації останніх виконувало в руках московського царату православ'я. Падіння у 1453 р. Візантійської імперії внаслідок захоплення османами і, відповідно, нівелювання ролі Константинополя як православного релігійного центру відкрили простір іншим державам (зокрема, Московському царству) для боротьби за цей статус і його маніпулятивне використання. Втім, позаяк ослаблення Візантії почалося ще з XIII ст., то московські князі, починаючи з Івана III, стали позиціонувати себе нібито як правонаступники візантійських і римських імператорів. Московська церква розірвала всі відносини з константинопольським патріархом, проте самостійного авторитету здобути не змогла. Серед православного кліру поширювався задум про «відвоювання» Константинополя в якості резиденції нового православного імператора, однак уже невдовзі його було визнано утопічним. Тому Москва поставила перед собою завдання знайти власного імператора, який за своєю величиною зрівнявся б із візантійським і міг би प्रतिставлятися Папі римському.

Так почала зароджуватися концепція «Москва – Третій Рим», яка викривлено відображала середньовічні вчення про відродження Західної Римської імперії часів її найвищого розквіту. За висловом митрополита Зосима, московський цар Іван III мав би стати «новим імператором Константином нового Константинополя – Москви». Вважається, що в систематизованому вигляді цю концепцію виклав служитель Псковського

монастиря Філофей у 1523–1524 роках. У своїх посланнях до пастви він висловив думку про рівність у статусі московського князя і константинопольського патріарха, узагальнивши всі попередньо вироблені елементи ідеології «третього Риму». До них, зокрема, належали такі: існування самостійного відгалуження православної церкви, для подальшого ефективного існування якого потрібен був імператор; наявність царя, котрий мав родинні зв'язки з останнім візантійським імператором; остаточно сформованість претензій на панування над усіма колишніми землями Давньоруської держави¹⁵.

Саме Філофей виступив своєрідним ідеологом, поєднавши ці всі складники в єдину концепцію. У посланні до московського царя Василя III він писав: «... усі імперії християнського світу об'єднуються у твоїй. Бо два Рими впали, Третій існує, а четвертого не буде»¹⁶. По суті візантійські традиції було використано Москвою для втілення власних інтересів і в подальшому ними ж прикривалося здійснення політики «блискавичної експансії». Варто зазначити, що загалом чернецтво Псковського монастиря було опозиційним щодо політичного курсу московської влади. Однак Філофей, розробивши охарактеризовану вище концепцію, доволі швидко від рядового монаха дослужився до ігумена монастиря з усіма пов'язаними з цим матеріальними вигодами.

Окупувавши територію Візантії, османи створили власну державу – Османську імперію, – яка взяла під свій контроль усі завойовані візантійськими імператорами території (у тому числі, і Балкани). За таких умов Московське князівство (а потім і царство) здобуло вигідні можливості для позиціонування себе в якості рятівника «єдиновірних» народів. Проголосивши власний патріархат, Москва стала вважати себе спроможною створювати самочинно митрополії в інших країнах. Разом із тим у царських указах прямо прописується роль Москви як «рятівника» для балканських народів від «турецького ярма». Цар брав «під захист» єдиновірне слов'янське населення, мотивуючи, зокрема, цим приводи до воєнних дій проти Османської імперії та прагнути задовольнити власні стратегічні інтереси за рахунок інших народів.

Також російський царат поступово створював усе більш сприятливі умови для добровільного осідання слов'янських народів на території своєї держави. Так, у березні 1711 р. Петро I підписав послання до християн Сербії, Славонії, Боснії і Герцеговини із закликами «згадати про минулу славу балканських народів», поєднати свої сили з російським військом і вигнати турків «до пісків та степів аравійських». Поширенню цих закликів серед адресатів сприяли проросійські купці та представники вищого православного духовенства. Окремі з них навіть одержали від царського двору високі дворянські титули і чини¹⁷. У такий спосіб росіяни змогли підняти названі вище народи на повстання проти турецького панування, маючи на меті за їх допомогою звільнити стратегічно важливі для себе території з мінімальними витратами грошових коштів та військового ресурсу.

Дворянин французького походження барон С. де Гравестін у своїй брошурі, виданій у 1835 р., писав: «Якщо Росія встигне посіяти в усіх цих племенах (південно-східних слов'ян – О. І.) думку, що слов'яни мають бути об'єднані, то немає сумнівів у тому, що всі ці племена приєднаються до великої маси слов'ян, підвладних Імператору Миколі, а це поставить його... на чолі найвеличнішої монархії, яка тільки-но з'являлась у новітній історії...»¹⁸. Автор наведеної цитати був противником політичного курсу царизму, критикуючи його зрадницьку політику щодо поляків, теж на початку проголошену як підтримку братнього слов'янського народу. Прагнути застерегти від такої долі інші народи, він прямо викладав далекосяжні наміри російського самодержавства, замасковані у пропонованих проектах слов'янської єдності, культурної взаємодії, релігійної спільноти і т. п. Очевидно, що тимчасовий результат висловлені у брошурі ідеї все ж забезпечили, так як до середини 1860-х рр. представники інтелігенції слов'янських народів більше не апелювали до Російської імперії як до єдиного можливого рятівника від турецького ярма, попри всі старання російської пропаганди в цьому напрямі. Однак назрівання нових російсько-турецьких воєнних протистоянь 1854–1856 рр. та 1876–1878 рр. усе відчутніше сприяло поверненню до такої практики.

Напередодні другої зі згаданих воєн у 1876 р. депутат англійського парламенту У. Гладстон виступив із промовою, з аналізу тексту якої можна виявити особливості реалізації всіх основних постулатів російського експансіонізму. У ній парламентар коментував політику Великобританії із врегулювання кризи на Балканах, яка назривала напередодні війни. Реалізація її основних напрямів була спрямована на мінімізацію російського впливу в регіоні, однак насправді результат виявився зовсім протилежним. Росія, як значилось у промові, зайняла вичікувальну позицію і була готова «скористатися випадком», коли Балкани більше не будуть сферою інтересів західних країн і Османської імперії. За таких умов, як вбачалося, самодержавство змогло би безперешкодно поширити свій вплив у регіоні. Коментуючи подальше розширення російського впливу на Балканах, У. Гладстон зазначив: «Якщо у свідомості християнського населення Туреччини (у нашому випадку головним чином слов'ян) сформується переконання, що Росія є їхньою опорою, а Англія – ворогом, то вплив Росії на майбутнє Східної Європи забезпечений»¹⁹.

Після цього, завершуючи «російський блок» своєї промови, депутат чітко вказав, що надання Російською імперією допомоги народам Східної Європи неминуче потягне за собою її ж вимоги щодо «вдячності» у відповідь. Цими словами відомий англієць свідомо чи несвідомо узагальнив історичний досвід, спираючись на те, що окремі провідники національно-визвольного руху балканських країн висловлювали переконання щодо оцінки Росії як єдиного можливого рятівника для своїх народів від турецької загрози. Поряд із тим У. Гладстон цілком достовірно спрогнозував політичний курс цієї країни в регіоні після переможного для неї завершення війни 1876–1878 рр., який виявився в тотальній русифікації регіону. Окремі прояви останньої почали спостерігатись у регіоні ще майже за 200 років до зазначених вище подій. Окрім втручання в релі-

гійне життя та пропаганди слов'янської єдності, росіяни вдавалися також і до широкомасштабної пропагандистської діяльності, наукових фальсифікацій щодо національної історії та культури балканських слов'ян, втручань у місцеву систему освіти і т. ін. Так, відомий болгарський філолог Б. Цонев у 1902 р. писав, що за чверть століття перебування під російським воєнним управлінням російська мова практично цілком витіснила болгарську, бібліотеки були наповнені переважно завезеними з Росії книжками, а національну історію та культуру учні та студенти якщо й вивчали, то лише крізь призму «допомоги» російського самодержавства в боротьбі за державну та культурну незалежність від Османської імперії²⁰.

Такі заходи мали далекосяжні наслідки: так, наприклад, сучасна дослідниця З. Бочарова констатує поширення дії імперського законодавства на територію Болгарії, хоча жодних формальних підстав для цього не було²¹. Втрата національної самосвідомості як стратегічна мета російського експансіонізму загрозливо нависла над болгарським народом. Подібним чином загарбницька ідеологія самодержавства охоплювала й інші слов'янські народи – як балканські, так і загалом розташовані в Південно-Східній Європі. Здійснюючи багатовекторний вплив як на саме суспільство конкретної країни, так і на його політичну систему, Росія прагнула поступово зруйнувати там будь-які риси етнічної ідентичності, у тому числі й автентичної правової системи. Причому і на сьогодні геополітична стратегія РФ базується на схожих постулатах, так само продовжуючи ставити під загрозу наявну систему міжнародного правопорядку. Із площини історії та геополітики категорія російського експансіонізму переходить у суто юридичну, потребує оцінки з позицій чинного міжнародного права.

Таким чином, ідеологія російського експансіонізму як історико-правовий феномен розкривається через категорії «цивілізаційної місії» Росії, панславізму, православної єдності та втручання в культурне життя відповідних народів. Загальною метою таких заходів проголошено встановлення всесвітнього «слов'янського братства», що передбачає забезпечення всеосяжного російського впливу в системі міжнародних відносин. Історичний досвід реалізації означених напрямів російського експансіонізму важливий при прогнозуванні подальшої політики РФ на сучасному етапі та відверненні можливих загроз для системи міжнародного правопорядку. Тому важливим і перспективним напрямом подальших історико-правових досліджень є аналіз сучасної геополітичної стратегії РФ крізь призму історичного досвіду становлення та реалізації основних ідеологічних компонентів російського експансіонізму.

¹ Зеленева І.В. Геополітика і геостратегія Росії (XVIII – перша половина XIX века) / І.В. Зеленева. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – С. 27.

² Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века / М.К. Любавский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 688 с.

³ Гандев Х. Становление болгарской нации / Х. Гандев. – София, 1987. – С. 74.

⁴ Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К. : Основи, 2014. – 1464 с.

⁵ Див.: Славянский сборник. – М. : ОГИЗ, Госуд. изд-во полит. лит-ры, 1947. – 367 с.

⁶ Кондратенко О.Ю. Геостратегія Російської Федерації: теоретичні засади і практична реалізація: дис. ... д-ра політ. наук зі спец. 21.03.03 «Геополітика (політичні науки)» / О.Ю. Кондратенко. – К., 2019. – 565 с.

⁷ Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю.І. Шевчука. – К. : Либідь, 1992. – С. 159.

⁸ Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К. : Основи, 2014. – С. 766.

⁹ Виппер Р.Ю. История Нового времени / Р.Ю. Виппер, И.П. Реверсов, А.С. Трачевский. – М. : Республика, 1995. – С. 382–383.

¹⁰ Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К. : Основи, 2014. – С. 642–643.

¹¹ Див., наприклад: Россия и национально-освободительная борьба на Балканах, 1875–1878 : сб. док-в / сост. А.И. Нарочницкий. – М. : Изд-во «Наука», 1978. – 453 с.

¹² Липранди И.П. Восточный вопрос и Болгария / И.П. Липранди. – М., 1868. – С. 106.

¹³ Достян И.С. Россия и балканский вопрос / И.С. Достян. – М. : Изд-во «Наука», 1972. – С. 36–39.

¹⁴ Богоявленский С.К. Связи между русскими и сербами в XVII–XVIII вв. / С.К. Богоявленский // Славянский сборник. – М. : ОГИЗ, Госуд. изд-во полит. лит-ры, 1947. – С. 253.

¹⁵ Дейвіс Н. Вказана праця. – С. 480.

¹⁶ Там само. – С. 481.

¹⁷ Богоявленский С.К. Связи между русскими и сербами в XVII–XVIII вв. / С.К. Богоявленский // Славянский сборник. – М. : ОГИЗ, Госуд. изд-во полит. лит-ры, 1947. – С. 250.

¹⁸ Липранди И.П. Восточный вопрос и Болгария / И.П. Липранди. – М., 1868. – С. 107.

¹⁹ Гладстон У. Болгарские ужасы и балканский вопрос / У. Гладстон. – СПб., 1876. – С. 29–30.

²⁰ Державин Н.С. История Болгарии : в 3-х т. / Н.С. Державин. – М. 1947. – Т. 1. – С. 226.

²¹ Бочарова З. Пути адаптации и самосохранения русского мира в Болгарии / З. Бочарова // Русское зарубежье в Болгарии: история и современность. – София, 2009. – С. 148.

Резюме

Іванов О.Ю. Ідеологія російського експансіонізму як історико-правовий феномен.

У статті проаналізовано основні концепції, що впливали на формування ідеології російського експансіонізму, та фактори, які обумовлювали їх становлення. Окрему увагу приділено дослідженню особливостей практичної реалізації цих концепцій.

Ключові слова: панславізм, православ'я, «Москва – Третій Рим», окупація, слов'янська єдність.

Резюме

Иванов А.Ю. Идеология российского экспансионизма как историко-правовой феномен.

В статье проанализированы основные концепции, влиявшие на формирование идеологии российского экспансионизма, и факторы, обусловившие их становление. Особое внимание уделено исследованию особенностей практической реализации этих концепций.

Ключевые слова: панславизм, православие, «Москва – Третий Рим», оккупация, славянское единство.

Summary

Ivanov O. Ideology of the Russian Expansionism as a Historical and Legal Phenomenon.

The article deals with the basic concepts having influenced ideology the Russian expansionism formation. Range of issues affecting those processes has been examined too. The way those concepts have been implemented has been profoundly analyzed.

Key words: Pan-Slavism, Orthodoxy, “Moscow – the Third Rome”, occupation, Slav unity.

УДК 340.153/4-7

С.Г. КОВАЛЬОВА

Світлана Григорівна Ковальова, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ОРДАЛІЇ У ПРАВОСВІДОМОСТІ ВАРВАРСЬКИХ НАРОДІВ ЄВРОПИ V–VIII СТ.

Обрання нашою державою європейського вектору розвитку є історично виправданим та закономірним, адже протягом багатьох століть Україна розвивалася як невід’ємна органічна частина європейського політичного, правового, соціального і культурного простору. У цьому контексті корисним є звернення до вивчення європейської ментальності, зокрема, правосвідомості європейських народів на різних етапах їхнього соціального, державного і правового буття. Таке дослідження допомагає встановити основні риси та тенденції еволюції правової психології та правової ідеології європейських народів в історичній ретроспективі. Потенціально продуктивним для вивчення є період V–VIII ст., коли в Європі тривали бурхливі процеси становлення й розвитку так званих варварських держав і варварського права. Дана розвідка має на меті визначити риси суспільної правосвідомості варварських народів Європи крізь призму інституту ордалій, що був широко розповсюдженим у судочинстві практично всіх держав доби раннього середньовіччя.

Ордалії як середньовічний процесуальний інститут привертала увагу багатьох дослідників, зокрема, Р. Бартлетта, К. Дісої, П. Лісона, І. Піларчика, Ю. Романченка, О. Тогоєвої та інших¹. На підставі аналізу пам’яток права та матеріалів судової практики науковці встановили процедуру застосування ордалій, їхнє місце у системі доказів у середньовічних судах. Однак проблема сприйняття ордалій середньовічною правосвідомістю практично не досліджувалась.

Інститут ордалій був знайомий багатьом європейським народам ще з додержавних часів. При відсутності у сторони доказів судова процедура германських, слов’янських, кельтських народів передбачала застосування випробувань розпеченим залізом та водою – або окропом, або холодною. Генетично така процедура, очевидно, означала звернення до духів вогню або води із проханням допомогти у встановленні істини там, де людське правосуддя було безсилим. Випробування вогнем застосовувалось переважно для представників соціальної верхівки або ж у випадках, коли санкцією норми права було передбачено значне покарання. Для менш важливих справ або для звинувачених-простолюдинів застосовували переважно випробування водою. Пояснити таку практику можна тим, що у свідомості людини раннього середньовіччя вогонь вважався більш потужною стихією, ніж вода, тож при призначенні виду ордалій бралися до уваги як важливість справи, так і соціальний статус звинуваченого.

Існування ордалій зафіксовано у варварських Правдах – Салічній (прийнята між 507 і 511 рр.), Фризській (VIII ст.), Тюринзька (кінець VIII ст.), Весекській Правді Іне (694 р.). Слов’яни знали ордалії задовго до християнізації. У пантеоні богів слов’янських племен вагрів і вєнедів був Прово, або Проні. У присвяченому йому храмі стояла статуя бога. В одній руці він тримав розірваний камінь рала (символ невинуватості), у другій – предмет, який М. Костомаров вважав за шматок заліза червоного кольору. За думкою дослідника, такий колір означав, що залізо розпечене; звідси Костомаров робив висновок, що у руках Проні був символ ордалій².

Як свідчить текст Правди Іне, у Весексі ордалія застосовувалась до керла (вільної людини), якщо він декілька разів був звинувачений у крадіжці, але його вина не була доведена (ст. 37)³. Як і в салічних франків, у саксів Весекса особа могла відкупитися від випробування казаном. Допускалося уникнення ордалій на